

ELMENT A SAMU AFRIKÁBA?

Levélbeszélgetés, 2019. február 13–16.

RV: Meghalt Tandori Dezső. Ért váratlanul a szörnyű hír. Én pont a te A halál, a tészta, és a lányka című versedet gépeltem be és elmélkedtem róla, a Schubert-koartettet mellé hallgatva, és Borges volt kikészítve előttem, a DÉL, ennél a mondatnál felütve: „Úgy érezte, hogy ha akkor megválaszthatta vagy megálmodhatta volna a halálát, ezt a halált választotta vagy álmodta volna magának”. Az első gondolatom persze te voltál és Miklós: Dezső egykori osztálytársa.¹ Találkoztak a fivérek? Teljesen irreális. Tudom, hogy megrázott a halálhír, ezért kérlek, hogy írd le, mit gondolsz ezekben az órákban.

MJ: Itt vagyok. Tudod, mennyire félek a haláltól, ráadásul nemrég beszéltünk ugye Csabi, a gyerekkori barátom adventi haláláról, és most Dezső, valószínűleg nem csak az én abszolút támaszom, az egyetlen, az elévülhetetlen gyerek. Bán Zolitól kaptam a hírt, hogy meghalt, azonnal a gyereket láttam meg magamban, noha soha nem láttam fényképet a gyerek TD-ről. És ahogy sírva fakadtam, megjelent előttem az első kötet első versének a záró két sora, remélem, helyesen idézem: „hogy zokogás kockázzon koponyádban, / kopogjon tört szemük dióverése”. Bánnak már megírtam, most csak elisméltam, mindaz, ami számomra Rilke költészetében és Pilinszky néhány versében zseniális, de be is fülledt, az Tandori első kötetében, például a fenti két sorban, lucidus tisztaságában, elementáris frissességében szólal meg. Míg melegítettem a teát, meghallgattam a Klubrádió híradását, abban elhangzott egy ilyesféle mondat: „Többek szerint Tandori Dezső első verseskötetei, a *Töredék* és a *Talált tárgy* fordulópontot jelentettek a magyar költészetben”. Ebben a „többek”-ben biztosan benne vagyok. Két hete kaptam kézbe az utolsó kötetét, a *Nincs beszédülést*, amiben alig szerepel egy keveske kézírása, illetve a temérdek portrérajzát zárja egy idézőjelbe tett című verssel, íme a cím: „A BÜCSŰ UTCAI BEJÁRAT”. És a vers avval kezdődik, hogy „Madárkáink mind meghaltak”. Nem tudom, Ria, mennyit idézzek tőle, megdöbbenek a verstől és a másik oldalon szereplő rajzától, amit pedig nem először látok, csak épp az ábra elhelyezése lélegzetakasztó. Mit mutat ez az ábra? Egy függőleges vonalat, amelynek a felső pontján egy kisebb fekvő nyolcas, azaz a végtelen jele, hogy ne mondjam, billeg, míg az alsó vége ugyanennek a végtelen-jelnek a felfúvódott változatába áll bele, csak épp nem a nyolcas metszéspontjába, hanem a bal oldali felszálló görbéjébe bökődik. Szándékosan-e? TD-nél annyiszor eldönthetetlen ez. Talán Tóth Ákos, aki megszerkesztette a könyvet, aki lassan két évtizede gondolozza Tandori írásait, rajzait, ötleteit stb., talán ő tudja, jusson eszembe megkérdezni őt. Az ábra emlékeztet még arra a kis felhúzó szárnyas kulcsra is, amivel még a mi gyerekkorunkban a játékautókat húzhattuk fel, és ha ezt a funkcióját figyelembe veszem, akkor nem okvetlenül hülyeség úgy értelmezni az ábrát, hogy a felfúvódott nagy végtelent a kis végtelennel húzhatjuk fel. Hogy kifuthassa, kipöröggesse magát. És még valamit a kulcs melletti versről. Tördeletlenül idézem a teljes szöveget: „MADÁRKÁINK MIND MEGHALTAK. Ezek a rajzok mintegy helyettük voltak. Beszédültek mintegy az életünk-

¹ Fogarassy Miklós (1939–2013), a *Tandori-kalauz* (Balassi, 1996) és számos Tandori-tanulmány szerzője. Radics Viktória néhai férje.

be, és... NINCS BESZÉDÜLÉS". Tudod, mire jöttem most rá, míg másoltam? Hogy TD örök-sége éppenséggel abból ered, abból a keverékből a szándéknak és a véletlennek, amely minden toll- vagy ceruzavonását, minden betűleütését végtelen bőségű lelőhelyé varázsolja, lelőhelyévé a jelentéseknek. Nehogy patetikusnak érződjek ez az állításom, hiszen a versike is higgadt és színjózan, a transzparens nyelvjáték a *beszédülés* hangalak-
kal is Dezső szédüléséből származik, sok-sok hónapja állt le ezért a közlekedéssel, annyira szédült. Mégis, úgy tudom, a szíve állt meg hajnalban. Míg Csabit egy hatalmas szél-
ütés vitte el ádvent utolsó napjaiban.

RV: Én meg nem vagyok itt, bánatba süppedtem. (Nézd meg az Index oldalán azt a régi filmet róla, nagyszerűen van megcsinálva.) Azzal, hogy gyerek tudott maradni, megővta az irodalomhoz való viszonyának ártatlanságát is, és ezt semmi, még a fordítói profizmusa sem csorbította, de ebbe is belevette az ellentétét is, tudod: „Romlani kell, kijavulni”. Ebben a gyerekfönntartásban („lenőtt”, mondja egy helyütt a felnőtt helyett) Ágnesnek is szerepe volt, aki mindenben a játszótársa tudott lenni. Ráadásul hiperreflektált is volt Dezső, és feltaláló. Ez a végtelen-nyolcas is az ő találmánya, meg még millió. Emlékszem azokra a felhúzó-kulcsokra, igen... És a transzcendens szerencsejátékos-sága, vagyis a véletlenekkel való játéka, a ráhibázás játéka... Látom magam előtt azt a perdiületet, amit leírtál, kizárt, hogy véletlen, mondom majdnem, pedig épp erről van szó, hogy a tudatosság és az öntudatlanság nem különbözik nála, ez pedig a gyermeki tudat kincse. Amibe beleszervesült a műveltség, ami példátlan. Nála a műveltség sose üres, hanem mindig tele van érzéssel, hordozója a mélyebb-elemibb dolgoknak. De milyen borzasztó ez, hogy alig hal meg valaki, máris elkezdünk róla múlt időben beszélni, a nyelv szemfülessége ez, nem fogom fel, hogy mi történt, de a nyelv azonnal reagál és mindent elvégez, máris temet az élők száján. Micsoda szer a nyelv TD kezén! A magyar nyelv, hisz ő jószerivel fordíthatatlan, mert még a léggöyökerei is a magyar nyelvben indáznak, látva (Szpéro), láthatatlanul (Pipi néni). Egyébként ma hajnali öt körül – ami nem szokott előfordulni velem – fölébredtem, föl is keltem – az ágyam feje fölött egy egész polcnyi Tandori roskadozik Miklós örökségeként. De bizony TD opusa nélkül a te költészeted is elképzelhetetlen. Durván fogalmazva azt mondanám, hogy a tiéd egy stációval kétségbeesettebb, bizalmatlanabb és védtelenebb, a madarak, a kártyajáték, a mackók, a lóversenyek, a nyelvtudás és a napi fordításanyag védőburkaival te nem rendelkezel, csupaszabb vagy. Na de ez is, hogy amint meghalt, és értesülünk róla, elkezd gomyogni az a gazdagság, amit teremtet. A naplózós, napi versírást, tehát az életnek a szinte közvetlen, ámbár nem tudni, miféle áttételeken keresztül történő lefordítását (transzcendálását?), ezt a nagyon esendő költést, ezt tőle eredeztethejtük, nem? Az sem véletlen, hogy Miklós, Tandori mindennapi olvasója és első értője, téged hirtelen fölfedez, az írás, a poétika nyomvonalán.

De ez is mennyire torz, hogy meghal egy alkotó, és nyomban mindenki mindjárt újrahasznosítani akarja. Ez az élők gögje, ez épp rá nem volt jellemző, mindig is olyan tünnékenynek fogta fel magát, ezért is örökített meg minden részletet, s hogy ezekből kitűnő minőségű irodalom lett, hát hogy van ez? – mintha ő maga is csodálkozott volna ezen.

MJ: Késő estig tartott a sírás, az oldotta a fájdalmat, jólesett szinte, és akkor egyszerre elvágódott ez a trip – elkezdődött a pánik. Még benne vagyok, vérnyomáscsökkentők túladagolásával, megnéztem a filmet, ennek egy másképp vágott változatát láttam már sokszor, bevallom, nekem a film maga sok helyen nagyon nem tetszik, nem tetszenek az artistikus vizuális betétek, annál szívbemarkolóbb Dezső kamasz alakja, a gyönyörű szeme, tekintete, és a jól ismert közösség-filozófiái. Tehát akkor többes szám: szívbemarkolóbbak. József Attila versei mellett még Dezső rikatott meg régen is, talán emlékszel a *Holmiban* megjelent *Szakadj ki* tercináira,² azt a Lukács uszoda teraszán olvastam, olvasás közben kitört a sírás belőlem. Ennek 28 éve már. És most váltakozik a sírás a pánikkal. De hagyjuk azt, hogy a

² *Holmi*, 1993. június

túlélő mindig gyanús, meg haszonleső, spekuláns, hazug stb., mindannyian meghalunk, és ha így tekintünk magunkra, ilyen gyanakvóan, akkor miért nem sürgetjük a végünket? Vagy miért nem örülünk előre a halálunknak? Mint a várva várt megtszitulásnak. Ugyan én elég sokszor vágyom eltűnni innen, ám a rohamok közepette megkapaszkodom, el ne vi-gyen a semmi sodra. Dezső most megharagudna, amiért József Attilát idézem megint? Mellesleg a riportfilmben kópészkodott, mert amikor meglátta a falfirkák közt az „Ami el-dőlt, az nem áll” poénját, nem közölte Orsóssal, hogy az ötlet Szabó Lőrincről származott, akinek az egyik versében ez szerepel: „Ami eldőlt, az áll”. Dezső fonákjára vette Szabó Lőrinc szerelmi bravúráját – ezt azért elárulhatta volna a stábnak. Lehetséges volna, hogy a látványától túlságosan meghatódtam, és az hozta a pánikrohamot? Nem jövök rá, miért annyira megható az egész ember. Esetében azt látom, hogy a kivételesen gyönyörű tekintet, az egész arc folytatódik a testével, a testében, a testmozgásában, a sutaság és a kecsesség együttjárásában, amit talán még soha senki másnál nem észleltem. Vagy nem figyeltem föl rá – mert Dezsőt koncentráltan néztem, ezért is halványodhatott el mellette Orsós. Még egy érdekesség. Tudod, hogy nem rajongok Rilkeért, az angyalokért kivált nem, sőt, nagyon sok mindenért nem, ami Dezsőnek létfontosságú volt; és ehhez képest több napja itt fekszik az asztalon jobbra tőlem a *Rilke és angyalai* kötet, amit a Kortárs adott ki az ezredfordulón, ami-ben egy halom Rilke-vers fordítása váltakozik a saját versekkel, kommentárokkal, és evi-densen belerongál sok elégiába, mintha a Rilke-pántokat lazítaná ki, hadd dőljenek meg az ajtók, ablakok (a nyílászárók) – és végül gyönyörűségérzés gyűlik össze az olvasás során. Mi erre a magyarázat? Nagyszerű elégia-fordításokat olvastam már, Nemes Nagytól, Rónaytól, másoktól, mesterművek, Dezső mégis zseniálisan rongálja meg a verseket. Elevenebbé válnak tőle, sérült elevenekké. Ezt a rongálást a saját verseiben is gyakorolta, csak azokban nem számolsz az épséges változattal. Kivétel az életemben a *Koppar Köldüs*, amit valaki, mellettem, türelmesen kislabizált, kifésülte a csomókat a hajfüggönyből.

Amikor meghaltak a hozzátartozóim, majd nemrégiben a legrégebbi, tehát legfontosabb barátom, Csabi, őket, mint saját halottjaimat, zavartalanul sirathattam el, zavartalanul szenvedtem és szenvedem a hiányukat, gyakran álmodom velük – Dezső viszont az első olyan halottam, akit úgy mond „nem tudok elengedni”, jóllehet nagyjából tudhatom, hogy sok-sok ezren ugyanígy érznek. Temérdek olyan ember fájlalhatja a halálát, akihez semmilyen érzélem nem fűz engem, sőt, akivel akár ellenszenvezhetek is, így aztán tényleg aktualizálódhat a rossz lelkiismeret diktálta gúnykép: Dezső tetemét megszálljuk mi, dögmadarak. Az ő testét, aki fiatalon a verebekhez menekült az emberek elől. Megvoltak a gyerekkorból még a medvék, és hozzájuk zárkózhattak fel a madarak. Korai lehet ilyesmit kimondani: TD mackókkal és verebekkel gyógyította a mizantrópiáját. Talán nem az erkölcsi, talán egyszerűen az autista mizantrópiáját. Amit a félelem generál az emberben, félelem akár a saját idegenségétől is, amit kénytelen kivetíteni majdnem mindenki másra. Ám elmondja a film-ben nagyon tisztán, hogy őneki élmény ráállni a másik ember frekvenciájára – ha ezt magá-ban, zavartalanul teheti. Ha a másik nem vegzálja közben. És nekem kamaszkorom óta ez a domináns Tandori-élményem: ha őt olvasom, azonnal bensőséges viszony támad köztünk, jóllehet azt sem tudja rólam, hogy élek. Vagyis Dezsőnek sosem volt szüksége arra, hogy embereket, közösségeket tanulmányozzon, azt megtették kielégítően a kedvenc ifjúkori ol-vasmányok szerzői, élő modellnek pedig ő maga megfelelt, ezáltal szólalhatott meg azon a frekvenciasávon, amin végtelenül sokan otthonosan lóghattunk.

RV: Nem fogod elhinni, de van bizonyíték. Tegnap, amikor öt körül váratlanul fölébredtem és nem tudtam visszaaludni, azt írtam föl a füzetembe, hogy „az utolsó jel”, zárójelbe alá: „tudod, mire gondolok”. Hát nem tudom, mire gondoltam, ez az álmom titka marad; valami nagy elbaszásra, tévedés-re vagy tán épp „beszédülésre” gondoltam, amiből végső ideje felocsúdni, „kijavulni”, ilyesmi, de kénytelen vagyok megállapítani, hogy a „semmi kéz” adta ezt a jelet távoztában, vagy hogy Miklós

meg Dezső valóban találkoztak valahol. Valahol, igen, ez a szó a Négysorosodból van,³ a verslátomás tíka. Aztán ilyen „jelet” éreztem azzal, hogy elkezdjük írni 13-án ezt a beszélgetőkönnyvet,⁴ gong. Aminek a verseid körül kellene forognia. Mint a bogaraknak nyáron a lámpafény-udvarban. És most megint föltámadt bennem egy kétsorosod. Írod, hogy ha ennyire gyanakszunk saját magunkra (mint dögmadarakra), akkor mért nem repülünk be a halál tisztítóüüzébe, illetve, hogy most bezzeg kapaszkodsz a karfákba, pedig amikor egészséges voltál, akkor az elmenetelen járt az eszed, és sürgtetted volna, hogy kivégezzenek. Ez a kettősség egyébként, csak finoman, a leheletfinomságával – nem mint-ha neki ne lettek volna brutális gesztusai, például a köpködés – végig megvolt Dezsőnél is, és ezt látom szépen kirajzolódni az égre ebben a kétsorosodban: „Mikor épp delelőjén áll a napod, / dermedten nézed az alkonyatot” (Paramimézis). Töprengtem ezen, a versike látható, hiszen elég három szó, a dél, a nap és az alkonyat, hogy lássuk a nap ívét, és még a színeket is. Ez is egy kiazmus. A para egyébként mint előtag épp a kiazmatikus kötéseket jelenti a kémiában, a molekulákban. De hát ez kereszt-kötés! A molekulában, az egzisztenciában, a természetben, ahova ez a „nézed”, az emberi tekintet viszi bele a csavart, mert e nélkül szépen alkonyodna, és cirkuláris lenne a szerkezet, a Nap fölkelne ismét, azonban az ember erre nem számíthat. No és amikor benne vagy az alkonyatban, mint egy szobafogság-karosszékekben, ahonnet nem nézed dermedten az alkonyatot, mert te magad vagy az? Erről ez a kétsoros már nem szól, hogy akkor mi van. Dezső is ült, olvasom, a foteljében, és rajzolt meg firkált, és biztos gondolt Heine matracsírára is, meg mindenkire – ő napi változékonyssággal, ugye?, hol szeretett élni, hol meg nem. És tényleg, jól mondod, volt benne egy finom mizantropia (autizmusba áthajló), ezt ellensúlyozta a szellemi, madár-, medve-kapcsolatokkal. Ez a hol szeretiünk élni, hol nem, ez lehet, hogy még rövidebb frekvencián mozgott nála, hiszen ő nagyon tudott undorodni, sőt valósággal élvezte (gyakorolta) az undorát is. Azt hiszem, azért tudunk olyan sokan rajta lógni, a frekenciáján, mert Dezső valóban minden órában az életét írta, nem is annyira a Létet, ami máris patetikus, hanem az életét úgy, ahogy adatott, és ahogy ő kitalálta magának, és a kreativitásával telis-tele írta. Az üres lapokat. Hah, rá nézve aztán jó az ősi metafora, hogy az élet vagy a természet olyan, mint egy könyv, ő ezt teleírta, -rajzolta, -firkálta. És azért is szeretiük, mert ingadozott aközött, hogy kövér–sovány, iszik–nem iszik, dohányzik–nem dohányzik, beszélget–nem beszélget, letapad–utazik, tehát mindig ilyen ellentétek között mozgott, mint az inga – vagy az atomok? Folyton rezgett. És még hőstettek, igazi heroizmusra is vetemedett, mint az évtizedeken át tartó madárárpólás, örült vastag könyvek lefordítása, löversenypályák bejárása Európa-szerte, lóhalálában. Amibe a létfenntartása miatt nem mehetett bele, azok a társadalmi, politikai konfliktusok. De mekkora Budapest-szerető, tehát hazaszerető volt mégis! Hatalmas otthonosságban volt része neki, a clochard-nak, megcsinálta az otthonát, így, innét volt rálátása a kozmikus idegenségre. A mizantropia is együtt járt nála a könnyező (majdnem: környező) emberszeretettel, és úgy, ahogy köpött, sírt is. (Írt is.)

Egyébiránt tegnap a bánatomba úgy belealudtam, minden szer nélkül, hogy életem leghosszabb alvása volt, 11-kor ébredtem föl! Így dőlt el bennem az eldőlt/áll kérdése magától, és így nyugosztaltattam Dezsőt és Miklóst. Miklósnak is nagyon szép tekintete volt, amikor nem volt betépvé (vagy berágvá). Mindketten megható emberek, annyira kiszolgáltattak voltak. És vajon véletlen-e, hogy Dezső a 80 éves kori halálával a két jelét, a 8-ast (végtelent) és a 0-t realizálta, ráadásul 13-a az én születésem napja, és az is szerda volt, babonás szám. Persze ezek a jelkeresések, jeladások a legesendőbbek, tán hazugságok, és mindenki magára vonatkozhat mindent. Ez az én-abszolútum, ami össze van törve és le van nullázva, a magánélet-abszolútum Dezsőnél is fölfúvódott, te használtad ezt a szót a végtelen hurokra. Ja, és a tekintetünk az, amit mi magunk sose láthatunk! Hisz amikor a tükkörbe nézünk, azt már odaszögezzük, így az csak egy herbárium-lepke, de a saját tekintetünk nem elkapható, soha, és ezért érzed élményszerűnek, amikor elkapod valaki más tekintetét, ahogy most te Dezsőt gyönyörűnek találad.

Még egy nehéz pillanat erejéig visszatérve A halál és a lánykára, ez hihetetlen zene, mert oly

³ Jelenkor, 2017. szeptember

⁴ Megfordult a fejünkben, hogy a sokéves levelezésünkből és (remélhetőleg) eljövendő levélváltásainkból összeállítunk egy beszélgetőkönnyvet (M. J. – R. V.)

szépségesen nyikorog, igazából nagyon nehéz hallgatni, fájdalmas húrokat tép, nem szép a hangzása, bántó, fülsértő, és mégis. Schubert alighanem februárban írta, az utolsó műve, ha jól tudom, és úgy láttam, hogy egy magyarnak ajánlotta... Eszembe villant egy filmrészlet, amelyen egy lányka a kis falovacskáját, játékszerét nyikorgatja-csikorgatja a hajópadlón ide-oda, nem tudom, hol láttam.

MJ: A matracsír elsőre megakasztott, aztán asszociáltam a matracsírba dugott (rejtett) tehetős vagyona, ami ebben a sírban tehetetlenségre kárhozthatik, hála a verebes égboltnak. Hogy kik és mik, hol találkoznak az „álmom után”, az természetesen talány marad nekem, Miklósnak egy TD-émlékezése viszont élénken él a képzeletemben: ahogy a kis Dezsőt viszi az édesanyja az iskolába, és a kisfiú keze fehér kesztyűben. Egy osztályba jártak, egészen '51-ig, azt hiszem, addig, akkor telepítették ki Miklósekat Budapestről, ezt onnan veszem, hogy bennünket abban az évben ebrudaltak ki a Várból, az apám örökölt lakásából. TD, tudomásom szerint, ugyanott halt meg, ahol a sportkórházi születése után kevésel cseperedni kezdett a Lánchíd utcai lakásban, ami elég ritka szokás lehet a költők életvitelében. A házban jártam néha, hozzá azonban soha nem mertem becsöngetni, telefonon is félttem felhívni, hátha alkalmatlan neki, ezért a telefonálásokat mindig ő kezdeményezte. Most került a kezembe a *Tiszatáj* decemberi száma, amiben többen ünneplik a 80. születésnapján, köztük Babarczy Eszter, csak beleolvastam a dolgozatába, és másodsorú is megcsodáltam Eszter végtelenül határozott gondolatmenetű, s szintén végtelenül tapintatos Költő-portréját, diszkrét vitáját azokkal az irodalmárokkal, akik nehezményezték vagy még mindig nehezményezik TD szakadatlan túltermelését. Te azt mondod, az életét dokumentálta szinte percről percre, költőként és írnok jegyzőként egyaránt, ami persze képtelenség, ha így tett volna, csak arról ír, hogy ír. Még a kilencvenes években ment neki TD-nek Farkas Zsolt, mondván, hogy csekélyke az az arany, amit a tengernyi szövegiszapból kinyerhet a Tandori-olvasó. Talán mindenki jó okkal mondja, amit mond, magamat Tandori-függőnek érzem vagy ötvennyolc éve, a halálába tegnap csaknem belepusztultam, de olvasni én sem olvastam el az életműve tetemesebb részét. A számtalan telefonbeszélgetés során egyszer sem vont emiatt kérdőre, pedig sokszor emlegette föl az ilyen vádaskodásokat, és sokszor ismételte el, hogy ő a dolgát végzi. Amikor a *TD frekvenciája* metafora eszembe jutott, arra gondolhattam, hogy számára az egész világ egyszerre végtelen külsőségesség és végtelen bensőségesség, és a kettő egyáltalán nem feltétlenül léphet nászra egymással, bár ha ezt eleve elmulasztja megkísérelni, akkor mindkettőnek annyi. Ha igaz, amit Dezső maga állított magáról, hogy ő autista, mégpedig azon kevés autisták közül az egyik, akik abnormálisan (!) zseniálisak, és ez az adottság mint defektus kényszerítőleg vezérli minden pillanatában, akkor hogyan bírta volna minden tollvonása, billentyűütése, rajza stb. jelentéssel, illetve referenciatemtő jelentőséggel. Aminek nem mond ellent, hogy újra meg újra fölöslegesnek ítélte ténykedését. Azért is, hogy másoktól kapjon megerősítést. Egy autista azonban nem bírja elviselni a másik ember érintését. Miközben talán örülten sóvárog utána. TD egyike a legreflexívebb íróknak, ez a humorából szívít, finomabb, elementárisabb humorral még soha nem találkoztam, és gyengédebbel sem, gondolom, a verebek ezért is domesztikálódhattak nála. Pontosabban náluk, Ágnesnél és nála (belegondolnom is pokol, mit szenvedhet most Ágnes). És még valamit, ami az óvatosságát illeti társadalmi, politikai dolgokban. TD elefánt a saját porcelánboltjában. Ergo ösztönösen tudta, azaz biztosan tudta, hogy neki a saját boltjára és önmagára kell szüntelenül összpontosítania, elég egy trehány mozdulat, úgymond a köz kívánságára, és törlik a bolt(ozat)ja. Ha megfigyelted az *Indexre* föltett filmben a mozgását, a gesztusait, a mimikáját, harsányságát és rebbenéseit, biztosan neked is feltűnt, hogy Dezső teste, testmozgása leképezi a mindenkori tekintetét. Sok embernél érzékeltem ennek pont a fordítottját, őket *testfejűeknek* neveztem el magamban. Nem pejoráló szándékkal, természetileg. Ám az arc, a lélek törekenysége a testbe érkezve életveszélyessé válhat. Talán projektálok, talán nem.

Ahogy lépdelték egymás mellett Orsóssal, majdnem egyforma termetűek, úgy éreztem, az Orsósnak kell vigyáznia Dezső testi épségére, nem csupán a lelki, önrétire. Ezért hajto-gathatom a halálhíre óta, hogy de hiszen egy gyerek halt meg.

RV: Az autizmus divatfogalom, friss szó, nem is olyan rég még magányosnak, félkegyelműnek, kü-löncnek, remetének nevezték az illet; Nádas is autistának mondja magát az utóbbi időben. Nos, hogy az autizmus termi-e a művészetet, vagy fordítva, az kérdés. Biztos, hogy valamilyen fokú „önvilágjárás” a művészettel együtt jár. Persze a félkegyelműség nem mindig fejleszt ki művészetet, amihez feltétlenül szükséges nagyfokú luciditás is, meg munkaképesség, egyebek. Talán mondhatjuk úgy is, hogy minden százezredik bolondból lesz művész? A világ mint végtelen külsőségesség és végtelen belsőesség egymásba-törése szerintem nagyon jó megközelítése annak a határáttörésnek, amikor a „félkegyelmű” alkotóvá válik. (Ezt írta le egyébként Dosztojevszkij A félkegyelműben, ezeket a töréseket, amiket te „násznak” nevezel.) Dehát a gyerek-bolond-művész régi fogalomgyű-rűzés. Dezső ráadásul még éleseszű is, ragyogó a memóriája – bizony védte és ápolta a jó képessége-it és levédte a személyiségét, copyrightnál jobban. Talán mégis valamelyest öngyógyítás is a művé-szet? Az érintkezései meg teljesen szeszélyesek voltak. Ő nem nagyon dialogizált, bár nem mondanám, hogy érzéketlen volt arra, amit a másik mond, csak – mint te – bizonyos motívumokra volt vevő, amelyek épp igaztják.

Ami az opus vegyes terjedelmességét illeti, szerintem ez nála poétika. Úgy, ahogy Nádas csak részletezve tud írni, vagy te csak tömören, velősen (sőt passzírozva), úgy az ő stílusa a terjengős-ség, a szétszórása a lapoknak, a bőbeszédűség, a sokat-írás. Tolnai Ottó ilyen még. És aztán olvasó-j válogatja, van, aki a gombfocikönyvek, van, aki a medvék rajongója.

Nem tudom, hogy Ágnes túléli-e, ők nagyon szimbiotikusan éltek, és sok jel utal arra, hogy Ágnes intellektuálisan is remek partnere volt, és poénolni is tudott vele. Semmit sem tudunk erről a nőről, a feministák azt mondanák, hogy el volt nyomva. Ő volt a méhlepény. És a foglalkoztató. Művész társ. „Östörésnek” vagy angolul „alaphibának” (Basic Fault) nevezi Bálint Mihály azt a pszichés defektust, ami gyógyíthatatlan, mert nagyon korai volt a törés, és a töréssel együtt forr be a seb. Alighanem minden művésznek van ilyenje.

Én fel tudom idézni, hogy mikor távoztam el a gyakorlati világból az imaginációba, abba a másik világba. Amikor egyéves korom előtt még kikerültem a nagyszüleimhez falura, mert anyám-nak dolgoznia kellett. Egyszerre megváltozott minden, és bár nagyon szerettem azt a falusi környe-zetet és a nagyanyámat, anyámmal és apámmal örökre megtört a jóviszony. Akkor kezdtem el „bambulni”, amit azóta is folytatok. A falut is azóta részesítem előnyben a várossal szemben. És akkor lettem gerontofil is.

Neked meg az „östörésed” a nagyanyád távozása volt.

De amúgy alkatilag ti ketten különböztök, már nagyon korán TD nyelkezelésre figyeltél fel, hisz előtte senki nem bánt úgy a szóval. Szómadarakkal.

MJ: Nem csak az autizmus „divatfogalom”, ahogy minősíted, a pánikbetegség talán még újabb keletű, ezt pontosan tudom, mivel '81-ben kerültem kórházi kivizsgálásokra súlyos pániktünetekkel, és akkor még nem nevezték ilyen frappánsan el a gyereket. Szomatizáló, illetve az egyik szakorvos ezt mondta: „Maga tényleg beteg, maga súlyos hypochonder”. Én pedig megkönnyebbülten vettem tudomásul, hogy ez a betegségem, aztán pánikoltam to-vább, illetve pszichoanalízisbe jártam egy belgyógyászhoz, akit nagyon érdekelt a freudi pszichoanalízis, de akkor még hivatalosan nem legalizálták az ilyen terápiát. Az autizmus hazai megszületésének is tanúja lehettem, körülbelül öt évvel később, akkor jött össze egy kisebb gyógypedagógus társaság, akik már nagyjából meg tudták különböztetni az autista fogyatékos a másféle mentális fogyatékoságtól, és ha jól emlékszem, '87-ben vagy '88-ban mutatták be a budapesti moziban az *Esőembert*, a Dustin Hoffman főszereplésével, ő ját-szotta az autista matekzenit. Aki képtelen eligazodni a szociális térben, megjíed minden

érintéstől, viszont fejben végzi el a legbonyolultabb számtani feladványokat, miközben nem tud gondoskodni magáról. Az autista alapítvány vetítésén láttam a filmet, amit később a mozikban játszottak, imádták a nézők, és senkit sem zavart a tipikusan amerikai szeretszűrűbe mártogatott ismeretterjesztő és nevelő célzatú szájbarágós stílus. Magam is találkoztam valóban autista gyerekekkel, inkább olyanokkal, akikben a szocializációs blokk nem társult különleges képességgel, az egyik kisfiú például órakon keresztül állt egy billegő csatornafedélen, azt billegtetve jaktált, úgy, hogy a két keze ujjacskáival rácsot formált a szeme elé, és ezáltal elfödte a tekintetét, de ő maga mégiscsak átlátott a rácson. Az ujjából font rács megegyezett a gyóntatószékekből ismerős faráccsal, ami kvázi fölismerhetetlenné teszi a gyóntató pap számára a bűneit bevalló hívó személyét. Biztosan tudsz róla, hogy van ennek az autizmusnak egy enyhébb változata is, az Asperger-szindróma, ami nemigen társul egyéb fogyatékossgal, csak az aspergeres személy alkalmatlan az interperszonális érintkezésre. Nem tudom, hogy aspergeres zseniket is számon tart-e a pszichológia.

TD a kilencvenes években kezdte autistának vallani magát, csakhogy nála semmiféle fogyatékossgot nem észlelt tudtommal senki, továbbá a kórképnek ellentmond a rá mindig jellemző szélsőséges önreflexivitás – ennek egyik „tünete” a már szóba került, szerintem szinte emberfeletti humora. Kíméletlen olykor, és mindig gyengéd, angyali humor. A sárga könyv tele ilyen versekkel, nyelvjátékokkal, emlékszem, '70-ben vagy '71-ben az Egyetemi Színpadon két színész mondta egymást váltogatva a kötet darabjait, méghozzá nagyon jól mondták, eksztatikus mámorban úszott a közönség. Hallomásból idézem (tehát tévedhetek is) két akciós tárgyát, amit egy Erdély Miklós által szervezett underground rendezvényen mutatott be: egy szék láncsal körbetekerve, és rajta egy felirat: A LELÁNCOLT SZÜKSZÉKSZERŰSÉG. A másik egy jól ismert, a mindennapokban használt táblácska, ezzel a felirattal: SZABADSÁG MIATT ZÁRVA. Két olyan példa, ami szikrázik a humortól és attól a friss levegőtől, amit '68-ként jegyzett meg a világ. És ami olyan csúnyán-hamar kivért, és zavaros (rém)álommá züllött. Kivéve például TD-nél. Éppen tőle viszont soha nem is hallottam ezekről az eseményekről, '68-ról semmit, elég sokszor beszélgettünk telefonon, de '68 egyszer sem került szóba. Duchamp annál gyakrabban. Milyen érdekes evidenciátörténet éppen a sárga könyv kalandja is, bár ő nem tarthatta annak, ő makacsul ragaszkodott az eredeti kötetcímhez: *Rimbaud a sívatagban forgat*, holott ha visszatévedt volna a figyelme a kiadó által forszírozott címhez, *Egy talált tárgy megtisztítása*, akkor a József Attilára alludáló címben felfedezhette volna a duchamp-i ready made-et is, a minden művészettől mentes, közönséges tárgyat, aminek a megtisztítása, vagyis a művészeti térbe helyezése provokálja a jelentésváltozást. Emlékszel a képverseire? A versreszelőre például? Kimondhatatlan öröm volt annak idején ezeket megpillantani, látni a konyhai reszelő formát, amelynek a reszelőnyílásai versmetrumokat formáznak. Azt írod, tisztán emlékezett mindenre. Biztos vagy benne? Én az ellenkezőjében sem. Lapozgatva a *Nincs beszédülés* című utolsó könyvét inkább olyasmit érzek, hogy valamiért elmehetett a kedve a FÉNYKORÁTÓL, az írástól is, és visszatért a legelső emlékeihez, tevékenység-emlékekhez, illetve az első olvasmányélményekhez. Erről már tegnap, vagy ma délelőtt írtam neked. Én is minduntalan visszatérek, akárha labirintusban, valami perifériális centrumba, hátha akkor sikerül kijutnom az útvesztőbe, vagy betalálok a valódi középpontba. Ha van ilyen – középpont és kijárat.

RV: Ezek most fantasztikus visszaemlékezéseid – miért mondok fantasztikusokat, azért, mert belevetítve abba a korba, a kor szürkéjébe – ami a mai cifrasághoz képest egy sokkal jobb szín volt, így érzem, visszatérintve –, nagyon kiűtnek ezek a neoavantgárd momentumok, és már bánom is, hogy a te kezdeteidről tűnődve a dolgozatomban,⁵ nem jutott eszembe a neoavantgárdnak ez a humoros, poénos

⁵ Megjelent a *Tiszatáj* márciusi számában (RV).

szegmense, ami mekkora villanás abban a korban! Sajnos Újvidékre a neoavantgárdnak inkább a politikai, agresszívabb vonala jutott el, vagy az fakadt abból a közegből, mintha a viszonylagos szabadság a direkter támadásoknak is kedvezett volna, de Tolnai agya sem járt az ilyen poénokra, ő érzelmesebb ennél. Nem tudom nem sajnálni, hogy megtörtént, ami megtörtént Újvidéken – a politikai összecsapás –, pedig lett volna – alighanem – esély ravaszabb, leleményesebb művészi cselekvésre is. El tudom képzelni, milyen jóféle agytornát és felszabadulásokat jelentettek a korabeli Budapestben az ilyen művészi gesztusok, mint a Tandoriéi, és látod, neked meg ez jelentette a hagyományt, amin meg tudtad vetni a lábaid mint költő. Ez a hagyomány: ha nincs Tandori, te sem vagy, mert azt a nagy szaltót megcsinálta ő a maga újholdas platformjáról, és te tovább tornázhattál, vagy elkaphattad azt a trapézt, amit dobott. Egyre-másra azt gondolom, hogy a költészet rendkívüli folyamatosságot képvisel, úgy, mint a filozófia, csak virgoccabban. A '68-as szellem mihozzánk Jugóba a politikai szelet hozta, neomarkszal, engem már csak '68 utósele ért, de messzeható volt, az utolsó utópia. A klasszikus és nyárspolgári Ivo Andrić illusztrálta ezt számomra szépen, amikor egy jegyzetében leírta, hogy jó, vetkőznek az emberek, milyen laza öltözetekben járnak, kiteszik a testüket a napnak, a szélnek, hányják le magukról a ruhadarabokat, és – jegyezte meg – ez milyen klassz dolog. A farmerkorszak. Nagyon sok minden meg is maradt '68-ból. Na de a költői nyelvben TD valódi forradalmár volt. (Nálunk a szintén hiperproduktív Tolnai volt az, meg a rimbaud-i sorsú – ámbár még élő – Domonkos.) Igen, emlékszem a „versszelőre”, ezeket nevezem – számszámra vannak – a találmányainak. Vajon Nemes Nagy mit szólt hozzá? Jut eszembe: nem '68 szellemének kellett volna feltámadnia '89-ben? De semmi sem érződött belőle. Komolyabb szelek fújnak, mondhatni, sajna.

Dezső humora valóban mindig angyali volt és maradt, ami persze nem azt jelenti, hogy életlen. Ezt neveztem a megóvott ártatlanságnak. (Jaj, képzeld, most, hogy írtam ezt a sok szelet, egy pillanatra elszédült a fejem, azt hittem, hogy megüt a szél! Van rá példa a családban.) Elszégyeltem magam ilyenkor, hogy én mennyire brutális tudok lenni, egy paraszt. (Aki hálás neked a lírai dísznaidért.) Azt hiszem, hogy sehol, sehol a világirodalomban nincs példa erre – és ilyen tartósan!: a lélekjelenlét mint szelíd humor. Lehet erre mondani, hogy boldog élete volt? Igen, az „égiekkel”, neked is kedves könyvem a Rilke és angyalai, alighanem ez a legszebb magyar könyv, Hafner Zoltán szerkesztette kitűnően.

A „rontás” technikája is a neoavantgárdból jön, és a képzőművészetben is fontos. Ez az, amit az irodalmi hagyomány láncszerkezetéről mondtam, hogy TD Nemes Nagyék tanításától és gyakorlatától lépett, ugrott egy nagyot tovább, és a képzőművészet volt az ugródeszkája. Na de '89-cel az irodalomban nem efelé fordult a széljárás, hanem talán inkább a klasszicizálódás és az elpolgárosodás mutatkozott vonzónak. Te mind a kettőt viszed, az avantgárd szellemiséget is (a poénos versekben) és a klasszikusat is, a szonettekben meg némely hosszabb versben, de ez utóbbit polgári allűrök nélkül. (A „polgáriságot” legkitartóbban Nádas reprezentálja – tudatos is ebben –, pedig ő is volt '68-as.)

Szóval megpróbálom utánanézni, milyen reveláció lehetett a találkozás a nyolcvanas években a Tandori-féle verseléssel, nyelvjátékokkal, tényleg a megújulással, a felszabadultság lehetőségével kecsegtetett. Dezső könnyedsége (kecsessége) lelkesítő, és a művészet szele innen fúj, mert hogy elszántan, nekiveselkedve nem lehet jó művet írni, ez az irodalmárok szövegein nagyon látszik, amikor nekikönyökölnék. (És nem kikönyökölnék a csillagokra.) A mindenáron való erőszakos írás a fiataloknak is baja. Dezső tényleg magától írt, a (széles) természetéből fakadón. Most például, hogy véletlenül eszembe jutott ez a Pilinszky-sor, azonnal tudtam egy szempillantásra, hogy mi a művészet lényege...

Miklósban már csak felemásan volt meg ez a Dezső-féle szabadság (de rajta keresztül még kaptam belőle én is egy hörpintésnyit). Nálad pedig jóval több a fájdalom, mint a Dezsőnél, át is hupantál ebbe a szocialistánál sokkal pokolibb világba, ahol nemsokára valamennyien meg fogunk fulladni (de már korábban is megfojthatnak), és tényleg súlyosan hipochondriás vagy, hozzáátve azt, amit a paranóiasokra szoktak mondani, hogy azonban ez megfelel a valóságnak. Ez nálad a hiper(ön)reflexivitásból fakad, hangszer a tested, organon az orgánomod, és nem pihenteted, és hát anyád Kossuth, Terv és Munkás cigarettáinak füstje a tüdődben... Ez is egyfajta „hagyományo-

zási folyamat”, teszem azt, Miklós meg te a kitelepítés csapását akaratlanul tovább adjátok, pl. nekem, én meg az én sérüléseimet, az újvidéki csapást, Fannynak... Na milyen csapkodós lett ennek a levélnek a vége, pedig az elején még más szelek csapkodtak.

Ma kiültem a függőfolyosóra az első primulákat. Ahogy a földet túrtam és örültem a virágoknak, egy pillanatra fölmeredt bennem a kérdőjel, hogy az ilyen életes kis gyakorlatokhoz képest most mindjárt visszamegyek a szikkadt könyvekbe, és hogy miért is fordult így? Nem lett volna-e jobb szódáskocsinak menni, mint ami a nagyapám volt egy időben? Dezsónél teljesen szépen összekapcsolódott az élés-írás-olvasás, lefordítódott, nála ez – gondolom – nem volt probléma, megvoltak a finom enjambement-ok ezek között. Hogy a vége felé elment a kedve – milyen jól írtad – a fénykorától? Ebbe talán az „irodalmi világ” beomlása is belejátszott, hogy régebben evidensebb volt benne élni az irodalomban, társakkal, jó szerkesztőkkel... De most nem kellene szénbányák, szélnek eresztik a bányászokat. Bár ennél sokkal több rejlik ebben a jó ideje nyomom követhető elkedvetlene-dési processzusban.

MJ: Ezt a nyilvánosság előtt elkérem tőled, ezt a mondatot: „Szélnek eresztik a bányászokat”. Fel fogom tüntetni természetesen a forrást, csak érjen már meg bennem a folytatása, az unalomig használt kifejezés: szövegkörnyezet. Annak kell sürgősen kitenyésződnie. A megfelelő talajba beültetni a (fél)mondatodat, és nekivágni a szélrózsa minden irányának. Posztmodern szocreál. Biztos, ami ördög tudja, biztos-e, elvágattam délben a Maros utcai sebészetre, mutogatni a jobb vádlimat, mert arra keltem, hogy mégiscsak mélyvénás trombózisom lehet. Éva elkísért, illetve ő is hozta a mutogatnivalóját, a csuklóját, amit két-három éve eltört. Egyikünk sem lett okosabb vagy gyógyultabb a Marosban, viszont hazafelé a Vérmezőn sétáltunk keresztül, igazi, neked való csodafákra bukkanva, mintha először láttam volna őket, olyan pozitúrákat öltő fákra, akiknek éppen a torkára forrasztotta valami a szót. Vajon látta-e őket Dezsó? Mint Nemes Nagy-tanítvány is, Nemes Nagy szemével valamelyest, aki emlékem szerint a Kékgolyó utcában lakott, közel a Vérmezőhöz. Veled is pár évvel ezelőtt, vagy sok évvel ezelőtt órákon át sétáltunk összevissza a Vérmezőn, de este és éjszaka, amikor nem annyira szembeötlők ezek a fák, meg nem is rájuk figyeltünk akkor, belemerültünk szakmánk visszásságainak taglalásába. Én hülyék. (Te vadlibák, te vadlibák! Szép Ernő) Dezsó persze a fák között is zakatolt a fejemben, lüktetett, mintha élne – ja igen, azért a kardiológia-kontrollt megsürgette a sebész. Amit Dezsó sok évvel ezelőtt szabotált, csináltatott egy EKG-t, ami alapján visszarendelték ultrahangos és terheléses vizsgálatra is, amikre nem ment el. Most már bánom, hogy nem hördültem fel, amikor ezt mesélte, hiszen ha elmegy, nem biztos, hogy most szívelégtelenségben meghal. Elment a Samu Afrikába. Hazaérkezve behúztam a tréler az asztali gép elé, hogy munkára serkentsem a keringésemet, és kerestem a YouTube-on valami jó zenét. Igen ám, de az a pizsok jó zene, az három percig tartott (Joy Division), három perc sötét depressziós gyönyörűség, és akkor találtam egy dezsós – egy órányi – anyagot, nem videót, csak hanganyagot, ’94-ben vették fel a rádióban, gondoltam, ez még jobb is így, nem kell szemüveget használnom pedálozás közben. Nem tudom visszaadni az élményt. Pedig először zavart egy kicsit a hadarás, mintha türelmetlenül tempózna a varázstóban, de megszoktam hamar, és többé semmi fennakadás, semmi bökkenő. Azazhogy egyszer egy igen. Amikor névsort mondott, a kedvenceit, és József Attilát a *nagy amatőrnek* nevezte. Akkor egy pillanatra rávetődött a fejképe az arcára, ismét meg kellett értenem, hogy József Attila neki antagonistája volt és maradt örökre, az egyetlen, akitől muszáj idegenkednie, máskülönben mi lesz Kosztolányi, Szép Ernő, Mándy, Ottlik, Karinthy s a többiek rózsafüzérével. Elszakadt volna a cérna, vagy még a damil is, és akkor szertegurul az egész kompánia. Még sincs semmi hazugság ebben a stratégiájában. Ha József Attilánál az ellágyulás percében galambok ültek a verebekhez, akkor mi sem természetesebb, mint hogy a Lánchíd utcai örökyerekszobában verebeknek kellett életre kelteniük a medvéket. Minden mennyi-

ségben, mint mondotta. Ja igen, nyitányul a *Magányos éjszakai csavargás* kezdő sorait mondta könnyfakasztó tisztsággal, és bólogatnom kellett, remekmű az a vers, a szív zenéje, és olyan meghökkenítő humorral fűszerezve, hogy ítéletnapig nyalogathatná a szája szélét Beckett. Szép Ernő fantasztikus költő, nem túlozta el TD ezt sem. Semmit sem túlzott el. Kosztolányit is úgy mondta, hogy nem kekeckedhettem. Ria, ez az ember, akit rendre gyereknek mondok, örült izlésbiztossággal, anyagérzékkel, kísérletpontossággal mérte egybe az idézeteket a spontán élőbeszédével, élménybeszámolóival, igen, a lóival, a lovaival is, a Nessun Dorma nevű lóval is, akire fogadott és nyert vele, és akinek az apját, a fedező mént (az angol nevét elfelejtettem) Éjszakai Portásnak nevezték. Ria, mindezeket folyékonyan mondta, mondta, még csak el sem nevette magát, csak én vinnyogtam a tréleren, hogy tényleg ilyen vicceket ont magából az élet? Ha Tandori kel útra benne?

Szokás mitológiát emlegetni, magánmitológiát, a *cselekmény, isten ha egyszer...* kötetem rádiókritikájában én is ezt kaptam meg, ezt az egyáltalán nem rosszindulatból származó meghatározást, TD-nél pedig többszörösen állhat ez, méghozzá oda-vissza jelleggel. Fenti példámot használva, a verebek megszállják a medvéket, de csak azért, hogy valódi életre keltsék őket, és vice versa, a verebek se maradjanak olyan kitétek a nem egészen jó életnek, a jó életbe, szóval Dezső emberfeletti munkát végzett azért, hogy a gyermekvédelmi önhatóságát fenntarthassa, most már kimondhatom, az idők végezetéig. A szóban forgó beszélgetést 54 évesen készítették vele a rádióban, fiatal ember volt még akkor, vehemens, s egy tollvonással sem kevésbé rebbenékeny a verebeinél. Szpéro akkor már nem élt. A Szép Ernő-verset hallva ráébredtem, hogy nemcsak Apollinaire visszhangzik a *Szakadj ki* című verscsodájában, hanem ez a Szép Ernő-vers is, a *Magányos éjszakai csavargás*, méghozzá olyan leplezetlen érzelmességgel, hogy nem úszhatod meg száraz szemmel. Írod a leveledben, hogy TD jelenléte nálam a nyolcvanas években... Ez is igaz, de a hetveneseket se hagyjuk ki. A hatvanasok két utolsó évét se. A poén az én '68-as meghatottságomban épp az, hogy egyidejűleg éltem meg a beat-rockkal beérett világforradalmat és a Tandori-univerzum születését, ne fékezzem magam, a magyar költészet huszadik századi Big Bangjét. A másodikat, mert az első 1905-ben született. És éppén 33 évvel később a második.

RV: És még egy korrekció: a gyermekségét emlegetjük, pedig a (kora)érettségét is említhetnénk, hiszen ő a szép magyar szóval elmúlásnak nevezett processzussal a leghajthatatlanabban – vagy épp faként ide-oda hajolva – számolt mindig is, kezdettől-végig (vagy tán a végtelen-ségig). A halál is szépen hangzik magyarul, nem? A gyermek erre természetesen képtelen, nem tudja tartósan észben tartani, ahogy TD tette. És hát mennyit temetett, madarakat, akik a kis mindenei voltak, teljesen valóságos metaforái. És még valami kontráz a gyerekeséggel: az, hogy ő realista volt, erre most jöttem rá, hogy olvastam Bán Zoli sajnálkozását a magyar realizmus ványadságán. Dezsőnek olvasható versét, prózáját, tele van a legnagyobb realizmussal kicsiben, és plasztikus is tud lenni – ezt is hiányolja Bán a magyar irodalomból –, hiszen mintha ott lettünk volna a lóversenytereken – pedig nem is konyítunk hozzá – vagy a madáretetésnél, vagy Bécsben, a „puncsos tömegben”, vagy a Szajna partján, ahol sose voltam. Leszek se. Amit pedig a magánmitológiáról írsz, ő is elviszi mesebe vagy imagináriumba, ami távol áll attól a mitologizálástól, amit mondjuk Juhász Ferenc művelt. Szerintem a te Náracsod nem mitológiai alak, hanem filozófiai képlet. Dezső madarai sem mítikus lények, hanem egy csöpp hús, egy csöpp vér + egy beszédes név és a mindennapi törődés. A mackók is egészen konkrét bábuk. Megmutatott egyet a filmben, de az olvasó bármilyennek képzelheti őket. (Tényleg, most mi lesz velük? Ezt kérdezte mindig, és jó kérdés volt.)

Igazad van, hogy József Attilát igazán nem firmálhatta, mert az kiszakítást jelentett volna a láncból (igen, volt rózsafüzére!), és olyan kiemelést, amivel ő csínján bánt, hiszen léptette a hierarchiákat. És mert azt a komorságot, ami JA-nál jelen van – mi szeretjük nagyon –, ő nem akarta ilyen erősen, elhárította, más színeket használt. Nem volt tragikus alkat, ő nem volt meredek. És az osztálykorlátai (budai gyerek) is megakadályozhatták, mégiscsak kordában tartották. (Épp a Szakadj kiből)

van egy ilyen kép.) A nagy egek embere volt – ezt azért merem így leírni, mert Bácskában ez olyan átható, az égkupola a síkra borulva –, és nem a feneketlenséget kísértette. Szóval bölcs gyerek, kommunikatív autista és több mint művelt, okos clochard. Aki már fiatalon búcsúzott, és sok fazont eljátszott, alteregóinak se szeri, se száma. Szereposztás–szereposzlás, a te szavaiddal, ez nála frekventáltan és folyamatosan ment. Amikor leírja egy-egy napját, az olyan hosszú tud lenni, mint az élet, aminek az elmúlását viszont még a szárnycsapásokba is belelátta. Megrendítő a kiszakadásának az órájára gondolni, arra a - - - -re (erre nincs szavam, hisz az is ki van szakadva), amire ő ezerszer gondolt, röp-tében. Na de hogy valaki más gondolatára gondolok, úgy értem, arra, hogy ő hogyan gondolja a gondolatot, és az hogyan tükrözi az enyémet? Ez a költészeti dimenzió.

MJ: Hadd kanyarodjak vissza még egyszer a *Nincs beszédülés*hez, ehhez a majdnem posztumusz könyvhöz. Arról már szoltam, ugye, hogy az utolsó két lap milyen szívszorítóan puritán, áttetsző – és legalább annyira enigmatikus. Hogyne volna az, ahol a kis végtelen forgatja meg a láthatatlan zárban a felfúvódott, végtelen (kulcs) tollát. Nem idéztem fel a korábbi rádióbeszélgetésből azt a menetet, amiben a kedvenc irodalmi figuráit nevezte meg, így *A három testőr* D'Artagnanját is, aminek különösen megörültem, hiszen épp Miklóstól tudtam meg, hogy a debütáló kötetének a legelhíresebb versét, az *Hommage*-t ez az ifjúsági regény ihlette, Dumas három + egy testőre, ők vágtnak Párizsból Londonba, váltott lovakkal, visszaszerezni a királynő nyakékszerét Buckingham hercegtől, hogy az ékszer ott ékeskedhessen időben a királynő nyakában a bálon. Kik is tehát ennek a remekműnek, az *Hommage*-nak a külső forrásai? Dumas, Pilinszky és Rilke. És ettől nemhogy sterillé válna a Tandori-vers, ellenkezőleg, az állaga, szövete, húsa, gondolata csupa-csupa frissesség, tavasz, akkor is, ha „tört szemük dióverésé”-vel végződik a vers. Szokás a Hamlet-kötetet a komoly, metafizikus versek könyvének mondani, szemben a sárga könyv provokatívan humoros, avantgárd darabjaival. Márpedig figyelmesebb olvasással csereszabatosává válik a két kötet, az első megtelik humorral, bájjal, derűvel, a sárga könyv pedig vészjósló metafizikákkal. Felvetődik ezért újra bennem az autista jelző kérdésessége. Hogy TD már a második kötetének a megjelenésekor, úgy tudom, elérhetetlenné vált, elzárkózott az emberektől, nem szerepelt sehol nyilvánosan – vajon miért nem? Gőgből? A fehér kesztyűs kisiskolás sugalmazta neki, hogy rejtőzködjék a pórnép elől? Vagy az autista félelme, és azé is, aki fékezhetetlenné válna az emberi érintkezésekben. Mohóvá. Bulémiás volt ebben is, azt hiszem. És veszettül félszeg. Fogjam rövidebbre. Rendre szabotálta a társasági találkozásokat, amiért sokan megorroltak rá a szakmából, az írásaiban egyre ritkábban jelentek meg emberi figurák, azokat penetráns realizmussal jelenítette meg a fordításaiban, a versfordításokban is, nem emlékszem olyan Sylvia Plath-fordításra, ami vetekedhetett volna erejében a Tandori-átültetéssel. Szövegeiben, rajzaiban elszaporodtak a verebek, a gondolatábrák (mint a versreszelő), olykor lovakat is rajzolt, emberről nemigen beszélt, és nem is ábrázolta a fajtánkat.

És most itt a búcsúkötet, benne csupa-csupa portré. Mintha végül beszállt volna az időliftbe, liftkabinba, és megnyomta volna a földszint alatti gombot, irány a mélygyerekkor és a még-gyerekkor, és a betűk helyett telerajzolt egy könyvet *ad hoc* kedvencként fölmerült olvasmányainak a szereplőivel: dosztojevszkiji portrékat, csehoviákat, Mándy alakjait s így tovább, mintha csak közékük óhajta visszaköltözni, a közvetlen valóságban soha nem megérinthető alakok, arcok közé, önmagát mintegy fiktív személlyé változtatva. Halhatatlanná – aki soha nem is hitte el egészen, hogy valóságos szereplője, tanúja az életnek. És számomra itt kap erősebb jelentést az utóbbi évek két legizgalmasabb Tandori-fogalma: a *tematizálatlan* és az *elérítő*. Ez a két fogalom lehet a kulcspár a páratlanul finom Tandori-ízléshez, illetve a Tandori-otthonossághoz az univerzumban.